

فصل چهارم

پیشینه تاریخی و مفاخر استان چهارمحال و بختیاری

درس ۱۰ پیشینه تاریخی و مفاخر استان

آیا می‌دانید استان چهارمحال و بختیاری، مانند دیگر نقاط کشور ما ایران دارای پیشینه غنی تمدنی و فرهنگی است؟ فکر می‌کنید پیشینه تاریخ و تمدن در استان به چه زمانی باز می‌گردد؟ شما در این درس با برخی از جنبه‌ها و آثار تاریخی و فرهنگی و میراث‌های ماندگار استان خود آشنا می‌شوید.

تصویر ۱-۱۰ - موزه باستان‌شناسی شهرکرد

چهارمحال و بختیاری در دوران پیش از تاریخ

بر اساس یافته‌ها و مطالعات باستان‌شناختی سابقه زندگی انسانی در استان به دوران پیش از تاریخ باز می‌گردد. قدیمی‌ترین آثار سکونت به دست آمده در استان به حدود ده هزار سال قبل - دوره نوسنگی - تعلق دارند.

تصویر ۲-۱۰ - آثار دوره پیش از تاریخ استان

با آغاز دوره سنگ و مس و در طول این دوره - پنج تا هفت هزار سال قبل - عملاً انسان‌های ساکن در منطقه وارد دوره کشاورزی گردیده و به تولید مواد غذایی پرداختند. آثار متعددی از دوران پیش از تاریخ در مناطق مختلف استان کشف شده است. از حدود ۵۰۰۰ سال قبل هم زمان با سایر مناطق، دوران آغاز نگارش یا دوران تاریخی در استان شروع می‌شود. کشف سفالینه‌های لب واریخته مربوط به آغاز دوره نگارش در استان و در مناطقی چون دشت شهرکرد و دشت خانمیرزا، آغاز این دوره و ارتباط ساکنان استان با مناطق خوزستان و بین‌النهرین - میان رودان - را تأیید می‌کند.

فعالیت

نام چند اثر باستانی استان چهارمحال و بختیاری بر جای مانده از دوران پیش از تاریخ را بنویسید؟

چهارمحال و بختیاری در دوره تاریخی

چهارمحال و بختیاری در دوران پیش از اسلام: بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی با آغاز دوران تاریخی - یعنی از حدود ۵۰۰۰ سال پیش - بخش‌های وسیعی از این منطقه مشخصاً در محدوده حکومت ایلام قرار داشته‌اند. ظاهراً در اواخر هزاره دوم پیش از میلاد این منطقه نقش مهم‌تری در تحولات سیاسی ایلام داشته است. نتایج به دست آمده از گمانه زنی‌های انجام شده در منطقه بلداجی در شهرستان بروجن و کشف آجر نوشته‌ای به خط ایلامی از تپه باستانی قلعه گلی در شهرستان لردگان - که حاکی از احداث یادمان یا بنای مذهبی توسط یکی از پادشاهان ایلام میانه است - نشان می‌دهد که در حدود ۳۵۰۰ سال قبل این منطقه جایگاه ویژه‌ای در حکومت ایلام داشته است.

محوطه‌های باستانی مربوط به هزار سال قبل به این سو نشان می‌دهند که، اندک‌اندک گروه‌های مهاجر آریایی این منطقه را مانند سایر مناطق ایران به اشغال خود درآورده و بعد از سرنگونی حکومت ایلام به دست آشوری‌ها، هخامنشیان با تأسیس امپراتوری خود وارث تمدن و فرهنگ ایلامی‌ها در

تصویر ۳-۱- آجر نوشته ایلامی کشف شده در شهرستان لردگان

تصویر ۴-۱- ظرف سنگی کتیبه دار دوره هخامنشی

منطقه شده‌اند. اگر چه اطلاعات ما از وضعیت استان در دوره هخامنشی محدود است، ولی آثار به دست آمده نشانگر حضور پررنگ هخامنشیان در منطقه چهار محال و بختیاری است.

هم زمان با حکمرانی دولت‌های هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان وجود مراتع غنی، منطقه را به بیلاق و سکونتگاه تابستانی مهم جوامع کوچ روتبديل کرده که وجود ایل راه‌های باستانی و حجاری نقوش برجسته در کنار این راه‌ها به اهمیت فوق العاده مسیرهای ارتباطی که موجب فراهم شدن زمینه ارتباطات اجتماعی و تجاری بین تمدن‌های جنوب غربی ایران و فلات مرکزی شده است، اشاره دارند.

تصاویر ۵-۱۰- بازمانده بنای خان اوی (جونقان) و بردگوری‌ها (اردل)

احتمال می‌رود هم زمان با دولت سلوکیان، حکومت محلی «الیمایی» در بخش‌هایی از مناطق غربی منطقه با مرکزیت شهر ایذه تشکیل شده باشد. الیمایی‌ها با استفاده از نبود یک حکومت مرکزی مقتدر پس از سقوط هخامنشیان و نیز شیوه حکومت ملوک الطوائفی اشکانیان، آنان بر قدرت خود افزودند؛ به طوری که نواحی جنوب خوزستان تا خلیج فارس را به اشغال خود در آورده و مستقلاً به ضرب سکه پرداختند. اگر چه با تشکیل دولت ساسانی به قدرت حکمرانان الیمایی پایان داده شد.

نفوذ سیاسی - اجتماعی، تمدنی و فرهنگی ساسانیان در استان به قدری زیاد بوده که علاوه بر بقایای جاده‌ها و پل‌ها، تعداد زیادی اشیاء تاریخی از جمله سکه و مهر از این دوره بر جای مانده است. بردگوری‌ها نیز از دیرین آثار سنگی استان در دوران قبل از اسلام می‌باشند که در شهرستان‌های اردل، کوه‌رنگ، کیار، فارسان و لردگان پراکنده‌اند.

تصویر ۸-۱۰- مجسمه بازمانده از دوره ساسانی

تصویر ۷-۱۰- سکه دوره ساسانی

تصویر ۶-۱۰- سکه دوره ساسانی

تحقیق کنید

- ۱- در مورد آثار بر جای مانده از دوره الیمایی در استان گزارش تهیه و در کلاس ارائه نمایید.
- ۲- از موزه باستان‌شناسی استان و یا یکی از موزه‌های شهرستان محل زندگی خود بازدید و گزارشی در این مورد تهیه نمایید.

استان در دوران اسلامی: اگر چه در مورد گذشته استان به ویژه در قرون اولیه اسلامی اطلاعات زیادی وجود ندارد و نمی‌توان سیر مشخصی برای وقایع و تاریخ منطقه بیان کرد، اما روایات منابع مدون اولیه در دوره اسلامی نشانگر حضور گروه‌های متعدد کوچ رو در منطقه است. آثار سکونت انسان در قرون اولیه اسلامی استان متعدد، پراکنده و کوچک‌اند. به دنبال هجوم اقوام ترک - غزنوی و سلجوقی - و مغول به منطقه و سپس در دوره حاکمیت اتابکان لر - ۵۵۰ تا ۸۲۷ ه.ق. - کوچ روی و مخصوصاً کوچ‌های طولانی به شیوه بیلاق و قشلاق از رونق زیادی برخوردار شد.

در تعدادی از متون و نوشته‌های این دوره، نام‌های مناطق گندمان، رار (لار) و میزدج به دفعات ذکر شده که نشانگر اهمیت جغرافیایی و تاریخی مناطق نام برده در آن دوران است. بررسی محوطه‌های باستانی، بناهای تاریخی، امامزاده‌ها و اماکن مذهبی مربوط به دوره‌های مختلف اسلامی نشان می‌دهد که تحولات این منطقه از تاریخ سرزمین ایران تأثیر پذیرفته است.

در آثار نویسندگان، سیاحان و جهان‌گردانی چون ناصر خسرو، اصطخری و ابن بطوطه، از مناطق مختلف استان نظیر لردگان با عنوان «لوردگان» و فرخ شهر به صورت «کریوه الرخ» شرحی به میان آمده است. در هر حال مطالعات و بررسی‌ها نشان می‌دهد که از آغاز دوران اسلامی تا قرن سوم هجری این منطقه جزء ایالت جبال محسوب می‌شده است. در سال ۲۳ هجری با فتح نواحی شوشتر و ایزده توسط مسلمانان، کوچ نشینان آن نواحی با اسلام آشنا و به مرور سایر نواحی بختیاری و چهار محال نیز اسلام را پذیرفتند.

از اواخر قرن دوم هجری حکام محلی چهار محال و بختیاری تابع خلفای عباسی شدند و از قرن سوم هجری به بعد است که عنوان «بلاد اللور» به استان‌های کنونی لرستان، ایلام، چهار محال و بختیاری، کهگیلویه و بویر احمد و بخش‌هایی از استان‌های فارس و خوزستان اطلاق شد.

تصویر ۹-۱۰- سکه دوره اسلامی - مسجد جامع چاشتر

استان در دوران / اتابکان لر: از آغاز قرن چهارم هجری با تقسیم منطقه «بلاد اللور» به دو قسمت «لُر کوچک و لُر بزرگ» این عناوین جایگزین عنوان قبلی می‌گردند و منطقه چهار محال و بختیاری عنوان «لُر بزرگ» را از این زمان تا اواسط دوره صفویه برای خود حفظ می‌نماید.

بعد از تشکیل حکومت اتابکان لر در سال ۵۵۰ هـ. ق. و قرار گرفتن منطقه چهار محال و بختیاری در محدوده این حکومت و همجواری با مرکز حکومت آنها یعنی شهر ایذه، بر اهمیت منطقه افزوده شد. اتابکان لر با ایجاد ثبات و امنیت در منطقه، اقدامات عمرانی متعددی انجام دادند که راه‌سازی - راه‌های مالرو - ساخت پل‌ها، احداث کاروان سراها و مساجد از مهم‌ترین اقدامات آنان است. دوران اتابکان شاخص‌ترین دوره اسلامی منطقه است، از همین رو آثار متعددی از این دوره در منطقه چهار محال و بختیاری شناسایی شده است. غلبه زندگی کوچ روی فقدان مراکز مهم یک‌جانشینی در منطقه را توجیه می‌کند. از قرن ششم هجری در دوره اتابکان لر «ایالت جبال» به «عراق عجم» تغییر نام داد؛ بنابراین، استان ما در قلمرو این عنوان قرار گرفت. با انقراض حکومت «اتابکان لر» در سال ۸۲۸ هـ. ق. توسط تیموریان این منطقه همچنان اهمیت خود را در وقایع دولت تیموریان حفظ کرد.

تصویر ۱۰-۱- محدوده حکومتی اتابکان لر - مسجد اتابکان شهرکرد

استان در دوران صفویه: در دوره صفویه استان چهار محال و بختیاری به دلیل نزدیکی به شهر - اصفهان پایتخت صفویان - نقش مهم ایلات و عشایر وجود چراگاه‌ها و مراتع غنی و سرسبز، مورد توجه پادشاهان صفوی قرار گرفت. اولین بار در دوره صفویه بود که منطقه‌ای که قبلاً به نام «لُر بزرگ» خوانده می‌شد کم‌کم به «بختیاری» معروف گشت. در زمان حکومت «شاه تهماسب اول صفوی» چون کار جمع‌آوری مالیات این نواحی دچار مشکل شده بود، یکی از خوانین منطقه به نام «تاج میرخان استرکی» در مقابل پرداخت مالیات سالیانه گزافی، به سرداری منطقه انتخاب شد، ولی پس از مدتی او به قتل رسید و شاه «میر جهانگیر بختیاری» را به جانشینی وی برگزید؛ میر جهانگیر موظف بود، سالیانه ده هزار رأس قاطر، به عنوان مالیات در اختیار دولت صفوی قرار دهد. همچنین از زمان شاه تهماسب با توجه به تلاش‌های وی برای انتقال آب کارون به زاینده رود، منطقه مورد توجه بیشتری قرار گرفت. با به قدرت رسیدن «شاه عباس اول» و انتقال پایتخت صفویان از قزوین به اصفهان و پیگیری طرح انتقال آب کوهرنگ

تصویر ۱۱-۱۰- سنگ نوشته برجای مانده از دوره صفویه در فرخ شهر

به زاینده‌رود توسط این پادشاه، بر اهمیت این منطقه بیش از پیش افزوده شده. و در منابع آن دوره از مناطق مختلف چهار محال و بختیاری نام برده شده است. به نوشته منابع دوره صفوی «خلیل خان» پسر جهانگیرخان پس از وی به حکومت بختیاری رسیده است.

بر اساس مطالعات انجام شده بخشی از نقاط استان در این دوره جزء املاک و متصرفات طوایف کوچ‌نشین قشقایی بوده است. همچنین در این زمان تعداد قابل توجهی از آرامنه در نقاط خوش آب و هوای چهار محال اسکان داده می‌شوند.

هسته اولیه بسیاری از شهرهای امروزی استان در دوره صفویه شکل گرفته است. در این زمان، مرکز حکومتی

و دولتی منطقه در «قهفرخ» - فرخ شهر - قرار داشت. از این دوره آثار و بناهای بسیاری بر جای مانده است.

استان در دوران افشاریه: در دوره افشاریه منطقه چهار محال و بختیاری به دلیل همجواری با شهر بزرگ اصفهان و برخورداری از شرایط طبیعی خاص و به خصوص دارا بودن چمن‌زارها و چراگاه‌های وسیع و سرسبز و نیز استقرار ایل بزرگ بختیاری و وجود خوانین و سرکردگان قدرتمند که درصدد دستیابی به قدرت بودند، اهمیت بسیاری داشته است.

تصویر ۱۲-۱۰- فتح قلعه قندهار در دوره افشاریه - مسجد جامع شهر کیان

در این دوره با توجه به بروز شورش‌های مختلف علیه دولت مرکزی در منطقه بختیاری و ماهیت نظامی دولت نادری، منطقه چهار محال و بختیاری بارها مورد تهاجم و لشکرکشی قوای نادرشاه افشار قرار گرفته است. مشارکت بختیاری‌ها در فتح قلعه قندهار توسط سپاهیان نادر یکی از وقایع مهم و ماندگار این دوران است.

اداره امور «بختیاری» و کار جمع‌آوری مالیات و سربازگیری در دوران افشاریه، توسط حاکمانی که از سوی نادر به این مقام گمارده می‌شدند، صورت می‌گرفت. مرکز حکومت بختیاری در این زمان در «خلیل آباد» - در استان خوزستان امروزی - بوده است.

نادرشاه اداره امور «چهار محال» را نیز به یکی از سرداران خویش به نام «محب علی بیک» واگذار نمود؛ و قریه «شهرک» - شهر کیان - را مقر حکومت وی قرار داد. محب علی بیک علاوه بر اداره امور منطقه چهار محال به اقداماتی نظیر جمع‌آوری مالیات، رسیدگی به شکایات، ایجاد امنیت در راه‌های منطقه و انجام اقدامات عمرانی و احداث بناها و ساختمان‌هایی چون حمام و مسجد پرداخت.

استان در دوران زندیه : پس از مرگ نادر شاه افشار که در زمان حکومتش سعی کرده بود تا قدرت ایلات و طوایف را درهم شکند - سرکردگان خوانین بختیاری همچون «علی مردان خان چهار لنگ» و «ابوالفتح خان هفت لنگ» رقابت خود را با دیگر مدعیان قدرت در صحنه سیاسی کشور آغاز کردند؛ ولی به دلیل وجود اختلافات داخلی و شرایط خاص کشور موفقیتی به دست نیاوردند و کریم خان از طایفه زند به حکومت رسید.

در این دوران منطقه چهار محال و بختیاری به دلیل موقعیت ویژه طبیعی و جغرافیایی و نیز حضور خوانین مدعی قدرت، اهمیت بسیار داشته است؛ زیرا این منطقه یا عرصه درگیری‌ها و جنگ‌ها بود و یا در مسیر لشکرکشی‌ها قرار داشت. بنابراین، اسامی بسیاری از مناطق استان در متون و منابع تاریخی این دوره ذکر شده است.

کریم خان نیز در ادامه سیاست دولت‌های صفوی و افشار، برای مقابله با شورش‌ها، دست به جابه‌جایی گسترده گروهی از طوایف بختیاری زد. با این حال در این دوره، اقداماتی در زمینه‌های عمران و آبادانی منطقه چهار محال و نیز در مسیر آموزش امور مذهبی و حمایت از سادات به عمل آمد. هم‌زمان با حکومت زندیه، مرکز حکومتی چهار محال پس از قتل «محب علی بیک» و با ظهور خاندان با نفوذ «ریاحی»، به قریه «چالشر» منتقل شد.

تصویر ۱۳-۱۰ - خانه آزاده چالشر

آیا می‌دانید از دوران افشاریه و زندیه چه آثاری در استان باقی مانده است؟ در این زمینه تحقیق و نتیجه آن را در کلاس ارائه نمایید.

استان در دوران قاجاریه : با تشکیل حکومت قاجاریه، آنان برای حفظ قدرت و موقعیت خود و نیز جلوگیری از شکل‌گیری یک جریان مخالف قدرتمند، سیاست ایجاد تفرقه و اختلاف بین ایلات و قبایل را در پیش گرفتند. در این دوره حکومت منطقه بختیاری، ابتدا در دست خوانین چهار لنگ و پس از سرکوبی شورش «محمد تقی خان» و از زمان پادشاهی ناصرالدین شاه به دست «حسین قلی خان» از خوانین طایفه هفت لنگ افتاد که با تأیید دولت مرکزی او چند سالی با اقتدار حکومت کرد؛ اگرچه مدتی بعد، ترس از قدرت‌گیری بیش از حد او، موجبات قتلش را فراهم کرد. از آن پس، بر اثر سیاست تفرقه افکنانه قاجارها مبنی بر تقسیم قدرت بین دو خاندان ایل خانی و ایل بیگی، تا مدت‌ها قدرت مؤثری در بختیاری شکل نگرفت.

در این دوران «محمود خان» حاکم منطقه چهار محال نیز به دلیل سرپیچی از اوامر حکومتی به قتل رسید و برادرزاده‌اش «حاج محمد رضا خان» به حکومت منطقه چهار محال رسید؛ وی شخصی مقتدر و کاردان بود و اقدامات عمرانی بسیاری چون احداث مسجد، حمام، قلعه و... در چالستر و روستاهای اطراف انجام داد. پس از مرگ وی «خان بابا خان» به قدرت رسید که به دلیل بروز اختلافات خانوادگی، خوانین چهار محال قدرت خود را از دست دادند و مدتی بعد حکومت چهار محال به «رضا قلی خان ایل بیگی» واگذار گردید.

یکی از وقایع مهم تاریخ استان در دوره قاجاریه، نقش مهم مردم استان در جریان اعاده مشروطیت (مشروطه دوم) و مقابله با استبداد محمدعلی شاهی بود. به دنبال تقاضاهای اعضای کمیته مشروطه خواهان اصفهان و علمای با نفوذی چون «حاج آقا نورالله اصفهانی» مجاهدین مشروطه خواه چهار محال و بختیاری به فرماندهی خوانین با نفوذ بختیاری به ویژه «حاج ابراهیم خان

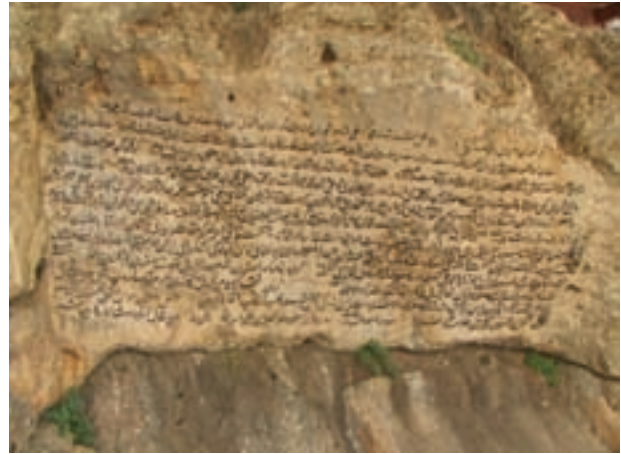
تصویر ۱۵-۱۰ - مسجد جامع شهرکرد

تصویر ۱۴-۱۰ - قلعه ستوده در چالستر

تصویر ۱۷-۱۰- قلعه امیر مفخم در دزک

تصویر ۱۶-۱۰- سنگ نوشته مشروطه در پیرغار ده چشمه

تصویر ۱۹-۱۰- فتح تهران در جریان مشروطه خواهی توسط مجاهدان

تصویر ۱۸-۱۰- قلعه سردار اسعد در جونقان

ضرغام السلطنه»، «نجف قلی خان صمصام السلطنه» و «حاج علی قلی خان سردار اسعد دوم»، پس از آزاد سازی اصفهان از دست قوای دولتی، به همراهی نیروهای مشروطه خواه گیلان و آذربایجان، در سال ۱۲۸۷ ه. ش. با شکست قوای محمدعلی شاه تهران را تصرف و به دوران استبداد صغیر پایان دادند.

از این پس خوانین بختیاری، موفق به دستیابی به مقامات و مناصب مهم دولتی و موقعیت‌های مناسب اجتماعی و اقتصادی شدند. حضور کمپانی «لینچ» در منطقه و قرارداد خوانین بختیاری با آنان برای احداث جاده‌ای کاروان رو که خوزستان را به اصفهان متصل می‌کرد؛ و نیز قرارداد انگلیسی‌ها در مورد نفت جنوب با خوانین بختیاری نیز شرایط و موقعیت‌های مناسبی برای آنان فراهم آورد. کاخ قلعه‌های زیادی از این دوره در مناطق مختلف چهار محال متعلق به خوانین بر جای مانده است.

تصویر ۲۰-۱- بختیاری‌ها و نفت

تحقیق کنید

- ۱- آیا می‌دانید در متن سنگ نوشته‌های مشروطیت در پیر غار - ده چشمه در شهرستان فارسان - به چه مسائلی اشاره شده است؟ در این مورد تحقیق و نتیجه آن را در کلاس ارائه نمایید.
- ۲- از مجموعه تاریخی چالستر و منازل آزاده و ستوده بازدید و گزارشی تهیه و در کلاس ارائه نمایید.
- ۳- از کاخ موزه‌ها و یا قلعه‌های شهرستان محل سکونت خود بازدید، و گزارشی در این مورد تهیه و در کلاس ارائه نمایید.

استان در دوران پهلوی: با به قدرت رسیدن پهلوی اول و اجرای سیاست تمرکز و تسلط بر ایلات و عشایر، اسکان اجباری و خلع سلاح آنان، مقام‌های ایل خانی و ایل بیگی از میان رفت؛ و امور بختیاری‌ها توسط خوانین، کلاتران و مقامات پایین‌تر اداره می‌شد. در واقع رضا شاه، بدون توجه به ساخت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی؛ سه برنامه کلی در رابطه با ایل بختیاری پیاده کرد: «اسکان، فروپاشی نظام ایلی و فرهنگ زدایی.» این سیاست بر پایه برداشتی کاملاً نادرست از مفاهیمی چون «پیشرفت و مدرنیزه کردن» صورت گرفت و نتیجه‌ای جز ایجاد فاصله میان حکومت و ایلات به دنبال نداشت.

در دوره پهلوی، بختیاری‌ها که تمام منطقه را در دست داشتند، نقش سیاسی خود را از دست می‌دهند؛ و تشکیلات سیاسی قبیله‌ای متلاشی می‌گردد؛ و با توجه به امنیت نسبی ایجاد شده و رویدادهایی چون اسکان اجباری عشایر و انجام اصلاحات ارضی - در دوره پهلوی دوم - کوچ روی کم رونق و یکجانشینی گسترش می‌یابد.

در این دوره با تأسیس برخی نهادها و مؤسسات دولتی در «شهرکرد» این محل که از اواسط دوره قاجار اهمیت یافته بود، عملاً به مرکز سیاسی و حکومتی منطقه تبدیل شد.

تصویر ۲۱-۱۰- سقوط نماد نظام شاهنشاهی در شهرکرد - دی ماه ۱۳۵۷

در زمان حکومت پهلوی دوم، اگر چه دولت سیاست مدارا با عشایر را در پیش گرفت، ولی با لغو عنوان «خان» در نظام سیاسی عشایر، عملاً رأس سلسله مراتب ایلی، قطع و کلاتران و کدخدایان به عنوان عوامل اجرایی دولت برای آرام نگه داشتن منطقه در مقابل افراد ایل قرار گرفتند. در این زمان اعمال فشار و نیز نفوذ و کنترل حکومت مرکزی ادامه یافت و با وجود رشد بسیار محدود در شیوه‌های تولید اقتصادی و نیز ویژگی‌های زندگی اجتماعی، دگرگونی اساسی در میان بختیاری‌ها صورت نپذیرفت و سیر زندگی کوچ روی به همان شیوه سنتی انجام می‌گرفت.

در این دوران برخی از افراد خوانین بختیاری به دربار

و مجلس سنا راه یافته و یا نظیر تیمور بختیار و شاپور بختیار، به مقامات مهمی دست یافتند، ولی تغییر مثبتی در وضعیت مردم چهار محال و بختیاری ایجاد نشد.

در هر حال حکومت پهلوی اگر چه با اجرای الگوی توسعه غربی در حوزه اقتصادی و ایجاد طبقه متوسط جدید در حوزه اجتماعی و تضعیف و تخریب فرهنگ دینی و حاکم نمودن فرهنگ غربی در ایران، اهداف خاصی را دنبال می‌کرد؛ ولی در استان چهار محال و بختیاری به دلیل ریشه‌های قومی و مذهبی و اثرپذیری مردم از روحانیت و شعائر مذهبی، این سیاست نتوانست در بین مردم استان طرفداری بیابد؛ و آنان در جریان نهضت مردم ایران به رهبری امام خمینی (ره)، و شکل‌گیری انقلاب اسلامی، نقش مهمی ایفا کردند.

تصویر ۲۲-۱۰- سقوط نماد نظام شاهنشاهی در بروجن

با راهنمایی دبیر خود جدول زیر را تکمیل کنید :

ردیف	نام اثر تاریخی	مکان استقرار	دوره تاریخی
۱	پل مصلی	بروجن	قاجاریه
۲			
۳			
۴			
۵			
۶			
۷			

وجه تسمیه و سیر تحولات تقسیمات کشوری در استان

«چهار محال» که حداقل از قرن ششم هجری قمری بدین نام شهرت داشته است؛ شامل محال چهارگانه «لار (رار)، کیار (کلار)، میزدج (مزدج) و گندمان (کندمان) می باشد.

«بختیاری» هم نام یک ایل و هم نام یک منطقه جغرافیایی است، که به دلیل استقرار بخشی از ایل بختیاری در این منطقه بدین نام خوانده می شود. ایل بختیاری شامل دو شاخه بزرگ چهار لنگ و هفت لنگ است.

از عصر صفویه در متون و بخشنامه های دولتی به دو منطقه «چهار محال» و «بختیاری» اشاره شده است. این مناطق در طول تاریخ به لحاظ سیر تحولات تقسیمات کشوری، فراز و نشیب های زیادی را پشت سر گذاشته اند؛ تا آن که با تصویب قانون ایالات و ولایات در سال ۱۲۸۵ ه. ش. تا حدودی وضع کنونی چهار محال و بختیاری تثبیت شد.

منطقه چهار محال و بختیاری تا سال ۱۳۲۱ ه. ش. با سه بخش شهرکرد، اردل و لردگان به صورت توابع شهرستان اصفهان – استان دهم – اداره می شد. در این سال بخش شهرکرد به شهرستان تبدیل و در سال ۱۳۳۲ ه. ش. شهرستان شهرکرد به فرمانداری مستقل «بختیاری و چهار محال» تبدیل و از سال ۱۳۳۷ ه. ش. تحت عنوان فرمانداری کل «چهار محال و بختیاری» با سه شهرستان شهرکرد، بروجن و ایذه در تقسیمات کشوری جای گرفت. در سال ۱۳۴۱ ه. ش. شهرستان ایذه از آن جدا و سرانجام در سال ۱۳۵۲ ه. ش. فرمانداری کل چهار محال و بختیاری با مرکزیت شهرکرد به استان تبدیل گردید.

شخصیت‌های فرهنگی – علمی استان

استان چهار محال و بختیاری از دیرباز محل پرورش و رشد چهره‌های برجسته دینی، فرهنگی، علمی و ادبی بسیار بوده است و حداقل از حدود قرن نهم هجری یعنی از اواخر عهد تیموری شخصیت‌های شاخص و برجسته‌ای در این استان زندگی می‌کرده‌اند که در عین فروتنی و زیستن در گمنامی، سهم به‌سزایی در رشد و رونق فرهنگ دینی، علوم، ادبیات، شعر و عرفان سرزمین عزیز ما ایران داشته‌اند. در این زمینه به اندیشمندان، بزرگان و رادمردانی همچون: آیت‌الله سید ابوالقاسم نجفی دهکردی، آیت‌الله بختیاری، آیت‌الله نغمه‌ای، آیت‌الله زانیانی، آیت‌الله سید محمد باقر امامی، آیت‌الله فارسانی، آیت‌الله جونقانی، آیت‌الله حائری بروجنی، عمان و دهقان سامانی، حسین پژمان بختیاری، مشفق ضرغام بروجنی، میرزا حبیب دستان بنی، آصف قهفرخی، محمد قاسم بیضای جونقانی، داراب افسر بختیاری، ملا زلفعلی گرانی، دکتر ابوالقاسم بختیار و ... می‌توان اشاره کرد.

بیشتر بدانیم

آیت‌الله سید ابوالقاسم نجفی دهکردی

تصویر ۲۳-۱۰-

آیت‌الله سید ابوالقاسم نجفی دهکردی

فقیه بزرگ و مجتهد برجسته آیت‌الله سید ابوالقاسم نجفی دهکردی در سال ۱۲۷۲ ه.ق / ۱۲۳۴ ه.ش. در قصبه دهکرد - (شهرکرد) - در خانواده‌ای مذهبی پای به عرصه وجود گذاشت. پدر ایشان عالم ربانی آیت‌الله سید محمد باقر دهکردی از علمای عالی رتبه عصر خود بوده است. مرحوم آیت‌الله دهکردی پس از فراگیری مقدمات علوم نزد پدر و تحصیل در مکتب خانه‌ها و نیز مدرسه علمیة امامیه شهرکرد، در حدود سن ۱۲ سالگی برای تکمیل آموخته‌های خویش به اصفهان عزیمت و در مدرسه صدر بازار اصفهان نزد استادان برجسته آن عهد به تحصیل پرداخت و پس از فراغت از تحصیل مشغول تدریس شد و در سن ۲۵ سالگی به درجه اجتهاد نائل شد.

ایشان در سال ۱۳۰۱ ه.ق. عازم عتبات عالیات شد و پس از

زیارت قبور ائمه اطهار(ع)، در سامرا و نجف نزد استادان برجسته آن عصر نظیر آیت‌الله میرزای شیرازی و آخوند خراسانی به تحصیل پرداخت و پس از چندین سال مطالعه و تحقیق و دریافت اجازه روایت احادیث، از علمای به نام آن دیار، در سن ۳۷ سالگی به اصفهان بازگشت و در مدرسه صدر بازار به تدریس خارج فقه و اصول مشغول شد. ایشان علاوه بر تدریس و تربیت شاگردان بسیار، اقدام به تألیف بیش از ۲۴ جلد کتاب و رساله در زمینه فقه، اصول، تفسیر، حدیث، اخلاق و عرفان نمودند که به آثاری چون منبر الوسیله، شرحی بر طهارت، رساله عملیه، الفوائد و... می‌توان اشاره کرد. آیت‌الله دهکردی در اصفهان علاوه بر تدریس صاحب منصب مرجعیت نیز بوده است

و جمعی از اهالی اصفهان و چهار محال و بختیاری از ایشان تقلید می نمودند و رساله عملیه ایشان به نام «هدایة الانام» بارها به چاپ رسیده است.

علاوه بر آنچه ذکر شد، در زمینه های اجتماعی نیز نام آیت الله سید ابوالقاسم نجفی دهکردی بارها در متون و اسناد به خصوص در ایام اعاده مشروطیت، مبارزه منفی با شیوه های اقتصادی مخرب بیگانگان و حمایت از تولیدکنندگان داخلی در دوره قاجاریه و شرکت در مهاجرت علمای اعلام به قم در کنار مرحوم آیت الله حاج آقا نورالله اصفهانی در دوره پهلوی اول ذکر شده است.

مرحوم آیت الله دهکردی که یکی از ستارگان پر فروغ اجتهاد و فقاقت در عصر قاجار بود در سال ۱۳۵۳ ه.ق. / ۱۳۱۳ ه.ش. دار فانی را وداع گفت و پیکر آن مرحوم پس از تشییع جنازه با شکوهی در شهر اصفهان در کنار بقعه زینبیه دفن گردید.

از جمله صاحبان اجازه اجتهاد و روایت از آیت الله دهکردی به شخصیت های بسیار برجسته ای نظیر: امام خمینی (ره)، آیت الله العظمی بروجردی، آیت الله العظمی مرعشی نجفی و ... می توان اشاره کرد.

میرزا نورالله عثمان سامانی

عثمان، شاعر شیعی سرود و عارف شهیر ایران در عصر قاجار، در سال ۱۲۵۸ ه.ق. در خانواده ای اهل

تصویر ۲۴-۱۰- تمبر یادبود
میرزا نورالله عثمان سامانی

شعر و ادب در سامان به دنیا آمد و پس از گذراندن دوره مقدماتی در زادگاهش، برای تکمیل علم و دانش عازم اصفهان گردید و علوم رایج در آن زمان چون فقه، اصول و منطق، حکمت، کلام و ادبیات عرب را نزد علما و اساتید برجسته آن زمان فرا گرفت. عثمان که اصول شعر و شاعری را از کودکی آموخته بود و از ذوق وافری در این زمینه برخوردار بود به محافل و مجالس شعر و ادب اصفهان راه یافت و پس از مدت کوتاهی به شاعری توانا تبدیل گردید. عثمان با عده ای از شعرای چهار محال و بختیاری ارتباط داشته و در جلسات و محافل ادبی آن روزگار شرکت می کرده است. این شاعر و عارف برجسته در سال ۱۳۲۲ ه.ق. در زادگاهش سامان بدرود حیات گفته و بنا بر وصیتش او را در نجف اشرف نزدیک قبر هود(ع) و صالح(ع) به خاک سپردند. از جمله مشهورترین آثار او به دیوان اشعار، منظومه گنجینه الاسرار، معراج نامه و تذکره مخزن الدرر می توان اشاره کرد.

میرزا عباس خان شیدای دهکردی

تصویر ۲۵-۱۰-
میرزا عباس خان شیدای دهکردی

آقا میرزا عباس خان ارباب دهکردی، متخلص و معروف به «شیدا» ادیب، شاعر، خوشنویس و روزنامه نگار برجسته، در سال ۱۲۶۱ ه.ش. در دهکرد - شهرکرد - در خانواده‌ای اهل فضل و کمال به دنیا آمد. پدرش «آمیرزا اسحاق» از کدخدایان، منشیان و نویسندگان دستگاه مالی و اداری چهار محال و بختیاری در آن دوران بوده، به همین سبب میرزا عباس نیز پس از انجام تحصیلات مقدماتی به آموختن زبان‌های فرانسوی و انگلیسی روی آورد و در کنار پدر به کار منشی‌گری همت گماشت. به دنبال مهاجرت میرزا اسحاق و خانواده‌اش به اصفهان، میرزا عباس به منظور تکمیل تحصیلات خود به مدرسه صدر بازار اصفهان وارد شد و نزد اساتید برجسته آن عصر به آموختن صرف و نحو و منطق و بیان و فقه و اصول و تفسیر و ریاضی و حکمت و خوشنویسی پرداخت.

میرزا عباس که بعدها با تخلص شاعرانه «شیدا» به شهرت رسید، علاوه بر شرکت فعال در انجمن‌های ادبی آن روزگار به همکاری مطبوعاتی با نشریات سیاسی - اجتماعی آن زمان، همکاری با مجاهدین در جریان مشروطیت و انتشار مجله دانشکده اصفهان پرداخت. سرانجام این روزنامه نگار فرزانه و نویسنده توانا و شاعر خوش قریحه در اسفندماه سال ۱۳۲۸ ه.ش. دیده از جهان فرو بست و در گورستان تخته فولاد اصفهان به خاک سپرده شد. از شیدا غزل‌ها، قصیده‌ها، مثنوی‌ها و حکایت‌ها، مرثیه‌ها، اشعار طنز آمیز و بحر طویل‌های ارزشمندی بر جای مانده است.

حسین پڑمان بختیاری

تصویر ۲۶-۱۰- حسین پڑمان بختیاری

پڑمان، شاعر، نویسنده، مترجم و پژوهشگر برجسته معاصر، در سال ۱۲۷۹ ه.ش. دیده به جهان گشود. پدرش علی مراد خان به همراه دیگر خوانین بختیاری در جریان مشروطه خواهی نقش فعال و نسبتاً مؤثری داشته است. مادر پڑمان عالم تاج قائم مقامی، متخلص به ژاله از نوادگان قائم مقام فراهانی، وزیر و نویسنده مشهور عهد قاجار بود. پڑمان به دلیل شرایط خانوادگی و مرگ پدر، دوران کودکی و نوجوانی سختی را پشت سر گذاشت و پس از تحصیل و فراگیری زبان فرانسه ابتدا در وزارت جنگ و سپس در وزارت پست و تلگراف به کار مشغول شد. پڑمان پس از بازنشستگی به فعالیت‌های ادبی و شرکت در مجالس

و معاشرت با اهل علم و ادب مشغول شد و آثار و اشعار گرانبهایی از خود به یادگار گذاشت. حسین پیرمان سرانجام در سال ۱۳۵۳ ه.ش. چشم از جهان فرو بست. از آثار او به دیوان اشعار، کویر اندیشه و خاشاک می توان اشاره کرد.

تصویر ۲۷-۱- تندیس یادبود میرزا حبیب دستان بنی در شهر بن

میرزا حبیب دستان بنی

میرزا حبیب دستان بنی، شاعر، ادیب، روزنامه نگار، مترجم و محقق برجسته، در قریه-شهر-بن متولد شد. وی پس از فراگیری مقدمات علوم در چهار محال، در اصفهان به تحصیل پرداخت. پس از آن به مدت چهار سال در تهران به فراگیری ادبیات و فقه و اصول پرداخت. او مدت کوتاهی بعد ناچار عازم استانبول در امپراتوری عثمانی آن روزگار شد و در مکاتب و مدارس مختلف به تحصیل و تدریس مشغول و مدتی از اعضای انجمن معارف آنجا بود. وی در

استانبول با آزاد مردانی که برای بیداری ایرانیان کوشش می نمودند همکاری می کرد. دستان در سال ۱۳۱۵ ه.ق. در شهر بورسای عثمانی از دنیا رفت و در همان جا به خاک سپرده شد.

میرزا حبیب مردی ادیب بود، زبان عربی را نیک می دانست و با زبان ترکی استانبولی آشنایی داشت. زبان فرانسه را نیز در استانبول آموخت و از این سه زبان در تدوین دستور زبان فارسی استفاده می کرد. از آثار این ادیب دانشمند و خوش قریحه به «دستور سخن، برگ سبز در اصول تعلیم زبان فارسی، خلاصه راهنمای فارسی، ترجمه کتاب حاجی بابا اثر جیمز موریه انگلیسی، ترجمه نمایش نامه مردم گریز اثر مولیر» و ده ها اثر دیگر می توان اشاره کرد.

فعالیت

با کمک خانواده خود، درباره زندگی و فعالیت های یکی از بزرگان و مفاخر محل زندگی خود تحقیق و گزارش آن را در کلاس ارائه نمایید.

درس ۱۱ جایگاه استان در دفاع از سرزمین ایران

جوان‌های شما در قالب تیپ ۴۴ قمر بنی‌هاشم (ع) سپاهیان، بسیجیان و فرماندهان بزرگ شما در جبهه جنگ حقیقتاً مایه سرافرازی بودند که فراموش شدن نیست.
مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای

پیشینه تاریخی و مفاخر استان

تصویر ۱-۱۱- رزمندگان استان در جبهه‌های حق علیه باطل

— آیا در مورد اتفاقاتی که در زمان انقلاب و جنگ تحمیلی در استان رخ داده، چیزی شنیده‌اید؟

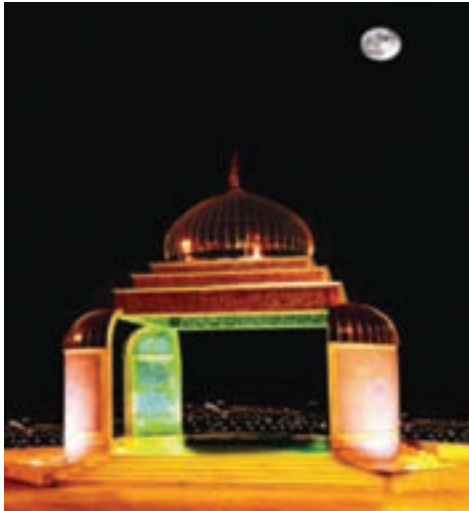

تصویر ۳-۱۱- گلزار شهدای شهرکرد

تصویر ۲-۱۱- بمباران شهرکرد (۱۳۶۶/۱۲/۲۰) ساختمان مخابرات

مردم ولایت مدار و غیرتمند استان ما، با شروع انقلاب اسلامی با شجاعت در صحنه‌های مختلف حضور یافتند. آنها در هشت سال دفاع مقدس، با شجاعت و رشادت فراوان برای پاسداری از تمامیت ارضی کشور و اهداف انقلاب اسلامی از هیچ گونه فداکاری و ایثار دریغ نکردند.

تصویر ۴-۱۱- تبة نورالشهدای شهرکرد- مدفن شهدای گمنام

الف) نقش استان در حراست از مرزهای ایران اسلامی
همانطور که در درس دهم خواندیم، مردم چهار محال و بختیاری در طول تاریخ همراه با دیگر هموطنان خود به پاسداری از کشور پرداخته‌اند. در این درس با نقش استان در زمان انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی و نیز بعضی شخصیت‌ها و سرداران دفاع مقدس آشنا می‌شوید.

تصویر ۵-۱۱- مسجد جامع شهرکرد (یکی از مراکز تجمع و برگزاری سخنرانی‌های انقلابی و شروع تظاهرات علیه رژیم شاهنشاهی در هنگامه انقلاب اسلامی)

چهار محال و بختیاری و انقلاب اسلامی
مردم استان ما برای رهایی از حکومت استبدادی و نامشروع پهلوی دوم، به سهم خود نقش مهم و شایسته‌ای را در کنار هم‌میهنان عزیز در سرنگونی رژیم شاهنشاهی و پیروزی انقلاب اسلامی ایفا کردند و در این راه تعداد هفت نفر از مردم انقلابی استان به شهادت رسیدند.

چهار محال و بختیاری و دفاع مقدس

مردم غیور و سلحشور استان ما با شروع جنگ تحمیلی هم‌دوش با سایر آحاد ملت ایران برای حفاظت از شرف و عزت ایران اسلامی و به پیروی از خط ولایت در صحنه‌های مختلف دفاع مقدس شرکت نموده و با شجاعت از مرزهای کشور عزیزمان دفاع کردند و در این راه تعداد ۲۴۲۰ شهید و ۲۹۷۵ جانباز تقدیم نمودند. در میان شهدای استان تعداد ۵۸ سردار و امیر و ۳۰ فرمانده به چشم می‌خورد (جدول شماره ۱-۱۱).

پیشینه تاریخی و مفاخر استان

تصویر ۱۱-۶- اعزام رزمندگان اسلام از استان به جبهه‌های نبرد حق علیه باطل

تصویر ۱۱-۷- تشییع پیکر شهدا در زمان جنگ تحمیلی

همچنین روستاهای شیخ شبان، هرچگان و شهر وردنجان به دلیل تعداد زیاد شهدا نسبت به جمعیت به عنوان روستاهای نمونه کشور محسوب شده‌اند. به‌عنوان مثال، روستای شیخ شبان (از توابع شهرستان شهرکرد) با داشتن حدود ۲۵۰۰ نفر جمعیت در زمان جنگ، حدود ۱۰۰۰ نفر رزمنده داشته است که از این تعداد حدود ۸۰ نفر به فیض شهادت نایل آمده‌اند.

فعالیت ✓

- ۱- تحقیق کنید در محل زندگی شما چه تعداد شهید وجود دارد؟ در صورت امکان وصیت نامه یکی از آنها را برای جلسه بعد در کلاس قرائت کنید.
- ۲- ما چگونه می‌توانیم از اهداف و آرمان‌های شهدای عزیزمان پاسداری کنیم؟

تصویر ۸-۱۱- اعزام رزمندگان اسلام به جبهه (در این نبرد، پیر و جوان، از ایران اسلامی دفاع می کردند)

«خدایا تو میدانی که من در این لحظه، خالصانه و مخلصانه قدم در این راه نهادم و از همه چیز زندگی گذشتم و همه مادیات و معنویات را نادیده گرفتم.»

فرازی از وصیت نامه امیر سرتیب شهید کریم بیاتی

جدول شماره ۱-۱۱- آمار شهدا، جانبازان و آزادگان استان چهار محال و بختیاری (تا سال ۱۳۸۹)

عنوان	تعداد	عنوان	تعداد	عنوان	تعداد
شهدای ارتش	۴۷۴	شهدای زن	۱۳	شهدای بمباران شهرها	۸۴
شهدای سپاه	۴۴۲	شهدای روحانی	۷۶	شهدای بسیج	۴۶۸
شهدای نیروی انتظامی	۴۰	شهدای دانشجو	۴۷	شهدای دولت	۳
شهدای جهاد	۵۳	شهدای دانش آموز	۵۶۱	شهدای گمنام واقع در تپه های نورالشهدای سراسر استان	۸۵
شهدای هلال احمر	۶	شهدای غیرایرانی	۱	شهدای معلم	۶۷
شهدای سردار	۴۴	شهدای فرمانده	۳۰	شهدای امیران ارتش	۱۴
آزادگان	۵۲۸	جانبازان	۲۹۷۵	جمع شهدای استان	۲۴۲۰

رزمندگان استان ما از ابتدای جنگ تحمیلی در اغلب عملیات ها شرکت نموده و با تشکیل تیپ مستقل ۴۴ قمر بنی هاشم (قبل از عملیات محرم) فتوحات زیادی را کسب نمودند.

تصویر ۹-۱۱- اهدای کمک‌های مردم استان به جبهه (کارگاه همگام با جبهه)

بیشتر بدانیم

جدول شماره ۲-۱۱- عملیات‌هایی که تیپ مستقل ۴۴ قمر بنی هاشم استان در آنها شرکت داشته است.

ردیف	نام عملیات	تاریخ عملیات	استعداد نیرویی شرکت کننده گردانی		
			منطقه عملیات	رزم	پشتیبانی رزم
۱	محرم	۶۱/۸/۱۰	منطقه عمومی موسیان	۴ گردان	۵ گردان
۲	والفجر مقدماتی	۶۱/۱/۱۸	فکه (رقابیه)	۴ گردان	۶ گردان
۳	والفجر ۴	۶۲/۷/۲۷	مریوان بانه	۴ گردان	۶ گردان
۴	خیبر	۶۲/۱۲/۳	جزیره مجنون شمالی و جنوبی (رطه)	۸ گردان	۷ گردان
۵	بدر	۶۳/۱۲/۱۹	شرق و غرب دجله	۴ گردان	۶ گردان
۶	والفجر ۸	۶۴/۱۱/۲۰	اروند رود ، فاو ، البحار	۶ گردان	۸ گردان
۷	کربلای ۴	۶۵/۱۰/۳	ام الرصاص	۶ گردان	۸ گردان
۸	کربلای ۵	۶۵/۱۰/۱۹	شلمچه ، کانال ماهی	۶ گردان	۷ گردان
۹	تکمیلی کربلای ۵	۶۵/۱۲/۸	پتروشیمی شلمچه و شرق بصره	۴ گردان	۷ گردان
۱۰	والفجر ۱۰	۶۶/۱۲/۲۳	حلیجه و شاخ شمیران و سورمر	۳ گردان	۶ گردان
۱۱	عقب روی فاو	۶۷/۱/۲۸	فاو	۲ گردان	—
۱۲	عقب روی جزیره	۶۷/۴/۴	جزیره مجنون	۲ گردان	۴ گردان

از آنجایی که مردم استان با تمام توان از رزمندگان اسلام حمایت می نمودند، دشمن یعنی برای شکستن مقاومت آنها، حملات وحشیانه ای به شهرکرد انجام داد که در اثر این حملات تعداد ۸۴ نفر از هم استانی های ما به درجه رفیع شهادت نایل آمدند.

تصویر ۱۰-۱۱- بمباران شهرکرد توسط جنگنده های دشمن یعنی در تاریخ ۱۳۶۶/۱۲/۲۰

سرداران و فرماندهان رشید هشت سال دفاع مقدس

«در هر جریانی قرار گرفتید، فقط توجه شما به خدا باشد و کاری انجام دهید که خدا راضی شود نه هیچ کس دیگر... ما از شما انتظار داریم، روز قیامت از شما نمی گذریم و این ودیعه ای که در برابر خدا و امام زمانش به شما سپرده ایم از شما طلب خواهیم کرد.»
 قسمتی از وصیت نامه سردار شهید حسینعلی ترکی

تصویر ۱۲-۱۱- دانش آموزان شهید خدامراد صحراگرد دهکردی و رضا خالدی (جوان ترین، شهید استان)

تصویر ۱۱-۱۱- سردار شهید حسینعلی ترکی

پیشینه تاریخی و مفاخر استان

در بین سرداران شهید دفاع مقدس از استان چهار محال و بختیاری می توان از شهدای زیر یاد کرد :
حسینعلی ترکی، امیر سرتیپ کریم بیاتی، امیر سرلشکر نعمت الله اکبری، عبدالصمد امیریان، خداکرم رجب پور، سید مرتضی هاشمی، الیاس ارجمند، رضا رحمانی، ارسلان حبیبی، سهراب نوروزی، سید کمال فاضل، ایرج آقابرگی، نوروز صالحی، زال یوسف پور، سید عبدالله حسینی، سید ضیاءالدین نقنه ای و غلامرضا کاووسی.

«ای مردم، دنیا عرصه امتحان است و مرگ حتمی است شیطان همیشه می خواهد در همه جا ما را از یاد خدا غافل دارد...»

قسمتی از وصیت نامه سردار شهید عبدالصمد امیریان

سردار شهید محمدعلی شاه مرادی

سردار شهید حاج غلامرضا کاووسی

سردار شهید اردشیر غریب

سردار شهید مرتضی اسماعیل زاده

سردار شهید الیاس ارجمند

امیر سرتیپ شهید کریم بیاتی

سردار شهید عبدالله حسینی

سردار شهید نوروز صالحی

سردار شهید رضا رحمانی

سردار شهید جمشید براتیپور

سردار شهید ایرج آقا بزرگی نافچی

سردار شهید سید کمال فاضل

شهدای ترور

شهید امامقلی جعفرزاده

شهید مجتبی استکی

حجت الاسلام شهید عیسی توسلی

شهید رحمن استکی

فعالیت ✓

با کمک دبیر و راهنمایی خانواده خود و با مراجعه به پایگاه اطلاع رسانی بنیاد حفظ آثار و ارزش های دفاع مقدس در مورد زندگی و فعالیت های یکی از سرداران و فرماندهان استان در دوران دفاع مقدس مطلبی تهیه و در کلاس ارائه نمایید.